

Kraj ideologije i postindustrijsko društvo

Dušan Žubrinčić

Građevinski fakultet
Zagreb, Kačićeva 26

Revija za sociologiju, God. VI, 1976 (2—3, travanj—rujan): 79—85

Nakon II. svjetskog rata, pedesetih i šezdesetih godina, širilo se uvjerenje u akademskim krugovima u Zapadnoj Evropi i u SAD kako je nastupilo novo doba trajne stabilizacije industrijski najrazvijenijih kapitalističkih zemalja. Tvrdilo se da je revolucionarni radnički pokret nepovratno izgubio bitku. Neprestani rast privrede, eksplozija nauke, ekspanzija tehnike i tehnologije stvorili su uvjete za trajni i brzi porast životnog standarda, uspostavljanje klasnog mira i stabilizaciju zapadnih parlamentarnih građanskih demokracija. Svaka radikalna opozicija postojećem poretku unaprijed je osuđena na neuspjeh. Jačao je skepticizam prema tradicionalnim ideologijama. Obavljena je politička i znanstvena autopsija ne samo liberalizma nego i socijalizma, a prije svega marksizma. Konačno su uspostavljeni takvi objektivni društveni uvjeti koji izmiču tlo ispod nogu svima onima koji bi željeli širiti bilo kakav ideološki zanos u zemljama razvijenog kapitalizma.

U atmosferi klasnog kompromisa, antiideolozi predano razrađaju čitav spektar koncepcija o »opadanju«, »zastarjelosti«, »porazu« ili »kraju ideologija« 19. stoljeća. To je već realno moguće, jer je razvijeni kapitalizam ušao u fazu »društva obilja«, »tehnokratskog društva«, »postindustrijskog društva« i time učinio izlišnim diskusije o revoluciji i socijalizmu. Radikalni pokreti i ideolozi, koji zahtjevaju totalnu transformaciju postojećih društvenih odnosa silaze s povijesne pozornice i ustupaju mjesto tehnokratima, ekspertima i managerima, političarima i reformistima, koji preuzimaju odgovornost za stvaranje novog demokratskog društva bez klasnih sukoba i bez crvenih zastava. Evolucija i reformizam postaju trajne konstante progresivnog razvoja industrijskih zemalja koje su konačno ušle u fazu blagostanja, mira i pune zrelosti. Bunt je izraz pubertetske nez zrelosti nezadovoljnih ljudi u nerazvijenim društvima. Sadašnjost razvijenih — budućnost je nerazvijenih.

II

U razradi koncepcije o društvu blagostanja, ali bez ideologije, istaknuto mjesto zauzima suvremeni američki sociolog Daniel Bell sa Harwardskog sveučilišta. Američki istraživač Charles Kadushin u knjizi »Američka intelektual-

na elita«,¹ na osnovi niza procjena o ugledu učenjaka i umjetnika u SAD, prikazao je listu od 70 najutjecajnijih suvremenih američkih intelektualaca. Među prvih deset nalazimo i D. Bella zajedno s J. Galbraithom i N. Mailerom, ispred H. Marcusea i D. Riesmana i daleko ispred S. Lipseta i R. Mertona.

D. Bell još je godine 1958. na internacionalnom seminaru u Beču iznio svoje ideje o aktualnim pitanjima suvremenog svijeta, koje je objavio u posebnoj knjizi 1960. pod naslovom »Kraj ideologije«.² Knjiga sadržava šesnaest eseja, a naslov posljednje, isti je kao i naslov cijele knjige.

Bell različito definira pojam »ideologija«. Jedno je određenje da je to način provođenja ideja u akciju. Ideološka istina nastaje u samoj praksi. Čovjek ne postaje svjestan te istine kontemplacijom, nego njenim preobražajem u samu djelovanju. Osnovna je društvena funkcija ideologije, po mišljenju Bella, iskorištavanje čuvstava vlastitih pristaša. Emocionalna energija građana može se u društvu usmjeravati na različite načine religijom, nacionalizmom, ratnom opasnošću ili samim ratom. Pomoću ideologije ova se energija kanalizira u smjeru političke sfere, a ono što daje ideologiji snagu, to je strast socijalnih pokretača. Socijalni pokret može, zahvaljujući ideologiji, privući ljude društvenoj akciji ukoliko udovoljava nekim osnovnim uvjetima. Ponajprije, on mora svoje osnovne ideje maksimalno pojednostaviti, pretvoriti ih u parole. Nadalje, treba postaviti odlučan zahtjev za novom istinom. Zatim, mora obavezati svoje pristalice da sami aktivno sudjeluju u životu pokreta.

Kao i drugi antiideolozi i D. Bell uspoređuje ideologiju s religijom, a intelektualce-ideologe sa svećenicima. Utjecajne ideologije iz prošlog stoljeća, liberalizam i socijalizam, mogu se natjecati sa svjetskim religijama, koje naglašavaju nužnost događanja i usađuju strast u svoje pristalice. Slično uloji svećenika u crkvi, intelektualci igraju odlučnu ulogu u ideološkom pokretu. Bell sumnja da se intelektualci na Zapadu mogu danas s oduševljenjem angažirati izvan politike. Postepene socijalne reforme ne mogu jače motivirati intelektualce, niti daju mladoj generaciji mogućnost da se strasno izrazi i potvrdi kako bi željela. Ideolozi gube svoju društvenu ulogu na tlu Zapadne Evrope i Amerike, jer su se objektivne prilike radikalno izmijenile. Za ideologe je došlo vrijeme kraja, a oduševljenje se preselilo na Istok, gdje postoji entuzijazam za utopijom u ekonomskoj sferi.

III

Svoju tezu o kraju ideologija, Bell svodi u prvom redu na liberalizam i socijalizam. Te se ideologije povlače pred brojnim društvenim promjenama i događajima. One su postale neadekvatne i zato iscrpljene i malaksale. Jedan lanac odlučnih događaja čine deformacije u izgradnji socijalizma u Sovjetskom Savezu i intervencija njene armije u Mađarskoj, a drugi lanac događaja čine društvene promjene u kapitalizmu i pojava »države blagostanja«. Tako su stare ideologije za radikalnu inteligenciju izgubile svoju snagu uvjeravanja i duhovnu vitalnost. Tek neznatan broj liberala na Zapadu i dalje

¹ Kadushin, Charles, *The American Intellectual Elite*, Little, Brown and Co., Boston 1974, p. 30.

² Bell, Daniel, *The End of Ideology*, The Free Press, New York 1967.

IDEOLOGIJA I POSTINDUSTRIJSKO DRUŠTVO

uporno smatra kako država ne treba intervenirati u poslove privrede, a isto je tako malen broj konzervativaca, koji vjeruju da »država blagostanja« predstavlja put u ropstvo.

U zapadnom kapitalističkom svijetu intelektualci se slažu, piše Bell, u osnovnim političkim pitanjima. Oni prihvaćaju državu blagostanja, decentralizaciju političke moći, politički pluralizam, sistem mješovite privatno-državne privrede. U tom smislu — za Bella — vijek ideologija je završen. Time on ipak ne misli reći da npr. komunistički pokret u Francuskoj ili Italiji nema određenu političku težinu i vlastitu snagu. On želi samo objektivno analizirati stanje u kojem su se našle klasične političke ideologije. Istovremeno Bell tvrdi kako on nije protiv svake ideologije. Naprotiv, on je zapazio kao posebno interesantnu činjenicu pojavu novih ideologija.

Budući da su intelektualne rasprave iz prošlog stoljeća iscrpljene a stare su ideologije izgubile svoju nekadašnju uvjerljivost, nove države u Aziji i Africi stvaraju svoje ideologije. To su ideologije industrijalizacije, nacionalizma, panarapskog jedinstva, modernizacije. Između starih i novih ideologija postoje ključne razlike i upravo u tim razlikama leže, prema Bellu, veliki društveni problemi druge polovice ovog vijeka.

Ideologije 19. stoljeća bile su humanističke i univerzalističke. Njih su oblikovali intelektualci. Nove, masovne ideologije što nastaju na tlu Azije i Afrike, imaju pretežno instrumentalni karakter i lokalnog su značenja. Stvaraju ih političari. Pokretačka sila starih ideologija bila je društvena jednakost i sloboda građana. Osnovni cilj u novim ideologijama jest privredni rast i nacionalna moć.

Bell negira utjecaj socijalističke ideologije i istovremeno tvrdi kako su Sovjetski Savez i Narodna Republika Kina postali uzor brojnim nerazvijenim zemljama. Njihova privlačnost ne proizlazi iz stare ideje o slobodnom društvu, već iz nove ideje o privrednom rastu. Ovaj isforsirani rast može se postići samo masovnom prisilom što je provodi vladajuća elita nad cijelim pučanstvom. Bez prisilnih mjera gospodarski napredak bio bi u tim nerazvijenim zemljama u značajnoj mjeri usporen.

IV

Problem kraja ideologije D. Bell je postavio jednostrano i ideologijski vrlo pristrano. On je pojednostavio i neobjektivno prikazao položaj i perspektive progresivnih snaga u industrijski razvijenim zemljama. Netočna je njegova tvrdnja o nekoj općoj suglasnosti intelektualaca u zapadnom kapitalističkom svijetu o osnovnim političkim pitanjima. Kada analizira uzroke slabljenja utjecaja liberalizma na Zapadu, tada nalazi samo pozitivne razloge i tendencije. Kada pak provodi sličnu analizu u vezi sa socijalističkom ideologijom, onda bira samo one događaje koji odgovaraju njegovu unaprijed stvorenom konceptu.

Brojne krize i snažni društveni potresi kroz koje prolaze industrijski razvijene zemlje ukazuju na duboke društvene suprotnosti. Monetarna, energetska i ekološka kriza, nemiri studenata i štrajkovi radnika i službenika, prijetnje oružjem i ratovi, porazi imperijalista u Vijetnamu i u Africi, podrška i

pomoć rasističkim režimima i profašističkim diktaturama, pokazuju kako su Bellove analize apologetske, a predviđanja i suviše optimistička.

Progresivni pokreti i zemlje koje su nedavno stekle političku samostalnost u značajnoj su mjeri pod utjecajem ne samo nacionalizma nego i socijalističkih ideja. Ideologija antikolonijalnih revolucija najčešće nosi istovremeno dvije komponente. Jedna je od njih nacionalizam kao emotivna integrirajuća snaga koja omogućava identifikaciju naroda i plemena s vlastitom kulturom i prošlošću. (U Africi se često rdi o specifičnom nacionalizmu bez nacije, jer ova još ne postoji. Antikolonijalni pokreti imaju naglašenu antiimperijalističku karakteristiku, a to znači da su prvenstveno usmjereni protiv kapitalizma.) Druga, racionalna komponenta ove ideologije nosi u sebi potencijalno ili stvarno socijalističku orijentaciju.

Teorijski okvir D. Bella ne može prihvatiti tezu o jedinstvenom svjetskom ekonomskom i političkom kapitalističkom sistemu, koji je istovremeno stvarao dva međusobno uvjetovana ali i različita pola: razvijeni kapitalistički centar u metropolama i nerazvijenu periferiju u kolonijama i zavisnim zemljama. Suprotnost između bogatog i moćnog središta i siromašne i nedovoljno moćne periferije mora se početi razriješavati u korist ovih posljednjih. Svaki korak ka političkoj i osobito ekonomskoj samostalnosti u zemljama Azije, Afrike i Latinske Amerike neposredno ili posredno pogađa interese pa i društvenu stabilnost industrijski najrazvijenijih kapitalističkih država. Nerazvijene zemlje, kao i one koje su tek stekle političku nezavisnost, traže svoj vlastiti put. To najčešće nije put kapitalističkih proizvodnih odnosa niti put parlamentarnih demokracija. Brojne zemlje deklariraju socijalizam kao cilj svog društvenog razvoja, koristeći se pozitivnim i negativnim iskustvima već postojećih socijalističkih država.

V

Koncept »kraja ideologije« polazi od teze kako je došlo vrijeme kraja radikalne kritike osnovnih društvenih odnosa. Ali, kraj socijalističke ideologije ne smije, po mišljenju Bella, biti i kraj utopije. Rasprava o utopiji može započeti tek onda kada ljudi postanu svjesni zamki ideologije. Stvar je u tome, što su ideolozi »strašni simplifikatori«, koji vjeruju kako je dovoljno da čovjek ubaci novčić u »ideološki automat« i dobije gotovu, unaprijed pripremljenu formulu i odgovor. Kad se takva uvjerenja još prožmu apokaliptičkim žarom, onda ideje postaju oruđe sa strašnim učinkom.

Suvremenom čovjeku u modernim društvima nije više potrebna ideološka kritika, ali mu je potrebna utopija, budući da ljudi moraju imati viziju vlastitih mogućnosti, kako bi stopili strast i inteligenciju. Ljestve kojima se čovjek penje više ne mogu danas biti »ljestve vjerovanja«, već ljestve empirije. Utopija mora jasno naznačiti kamo čovjek želi ići, kako će tamo stići, koliko će taj pothvat stajati i tko će to platiti.

Svoju tehnokratsku viziju Bell i nije tako prizemljio kako se to čini iz njegovih prethodno navedenih stavova. On samo odlučno odbija ideju socijalizma i komunističkog besklasnog društva. Detaljnu razradu svojih pogleda pružio je u knjizi o »Dolasku postindustrijskog društva«.³

³ Bell, Daniel, *The Coming of Post-Industrial Society*, Heineman, London 1974.

IDEOLOGIJA I POSTINDUSTRIJSKO DRUŠTVO

Polazeći od Saint-Simona i Thorsteina Veblena, Bell tvrdi kako suvremena razvijena industrijska društva, i kapitalistička i socijalistička, postupno prelaze u postindustrijsko društvo. Taj je termin Bell prvi put upotrebio u seriji svojih predavanja na seminaru u Salzburgu godine 1950.

Herman Kahn i Anthony Wiener sa Hudsonova instituta u SAD izdali su godine 1967. knjigu pod naslovom »Godina 2.000«,⁴ u kojoj su iznijeli svoj koncept razvoja svijeta u slijedeće 33 godine. Bell ističe da je tema o postindustrijskom društvu srž njihovih analiza i prognoza. Iako je napisao predgovor toj knjizi, Bell naknadno prigovara što su pojmu »postindustrijsko društvo« dali previše ekonomsko značenje.

Wiener i Kahn razlikovali su pojedina društva ovisno o visini prosječnog dohotka po glavi stanovnika u nekoj zemlji. U »predindustrijskom društvu« dohodak je između 50 i 200 dolara, u »djelomično industrijskom« iznosi od 200 do 600 dolara po stanovniku. »Industrijsko društvo« omogućuje dohodak od 600 do 1.500 dolara, »potrošačko« od 1.500 do 4.000, a »postindustrijsko društvo« od 4.000 do 20.000 dolara po stanovniku godišnje. Težište rasprave i predviđanje razvoja stavljeno je na likvidaciju siromaštva. Zato je taj rad, po mišljenju Bella, izgubio svoj osnovni smisao. To je razlog više, što je sam Bell ponudio svoju koncepciju o postindustrijskom društvu.

VI

U knjizi »Dolazak postindustrijskog društva« Bell suprotstavlja stavove K. Marxa iz I. sveska »Kapitala« analizama u III. svesku. U I. svesku Marx je za Bella previše apstraktan, naginje čistoj teoriji, zagovara polarizaciju društva u dvije osnovne klase, konstatira proces centralizacije privrednih poduzeća. Nasuprot tome, u III. tomu, Marx predviđa odvajanje vlasništva od upravljanja u industriji, porast broja službenika u odnosu na broj fizičkih radnika. Razvoj kapitalizma na Zapadu išao je ovim drugim putem — tvrdi Bell. Evo ukratko njegovih pogleda.

Nakon Drugog svjetskog rata, od 1945. do 1950, rađa se u SAD iz starog korporativnog kapitalizma na znanstvenim temeljima novo postindustrijsko društvo. Snažno jača društvena uloga nauke i kognitivnih vrijednosti. Brojne odluke postaju sve više tehničke, i to približava učenjake i tehničare političkoj sferi. Protivno očekivanjima samih tehnokrata političke odluke ostaju osnovne. Stručno znanje podređuje se političkoj arbitraži, jer izbor vrijednosti ostaje monopol profesionalnih političara.

Bellov koncept postindustrijskog društva pokušaj je široke generalizacije različitih činjenica o socijalnoj strukturi. U ekonomskoj sferi nastaje proces prijelaza od proizvodnje materijalnih dobara na stvaranje raznovrsnih usluga. Dolazi do sve značajnije društvene uloge stručnih kadrova, osobito istraživača. Poslovni ljudi gube na svom ugledu, uloga managera znatno se smanjuje, a kapitalisti nestaju. Umjesto stare tehnologije stvara se nova »intelektualna tehnologija«. Pod tom sintagmom Bell razumijeva upotrebu elektronskih računara, linearno pogramiranje, informatiku i kibernetiku, eksperimentiranje s ponašanjem građana, primjenu matematičkih modela na dru-

⁴ Kahn, H. and A. Wiener, *The Year 2000*, Macmillan Co., London 1967.

štvene situacije. Središnje mjesto multinacionalnih kompanija i velikih privrednih koncerna preuzimaju istraživački instituti i univerziteti. Oni daju novo obilježje suvremenoj socijalnoj sredini. Osnovni ograničavajući faktor privredne ekspanzije nije više kapital, već su to istraživački kadrovi. Planiranje obrazovanja, sustavni odgoj talenata nov je i vrlo značajan problem postindustrijskog društva, bitno različit od problema akumulacije kapitala i maksimalizacija profita. Umjesto problema strojeva i tehnike u prvi plan izbija stvaranje i širenje novog znanja. Obrazovanje zauzima sve značajnije mjesto na račun stjecanja i nasljeđivanja vlasništva. Kao društvena jedinica u prvi plan dolazi pojedinac, koji potiskuje parcijalne društvene grupe, osobito obitelj i političke stranke.

Amerika se već nalazi u prvoj fazi stvaranja novog društva, tvrdi Bell. SAD su prva zemlja u historiji u kojoj poljoprivredna i industrijska proizvodnja angažiraju manje od polovice aktivnog stanovništva. Broj intelektualnih radnika raste i oni sve više dominiraju. Bitan je prijelaz s vlasništva i političke prinude na načela znanja kao osnove društvene moći. Dominantan položaj u društvu gube vlasnici i menageri u korist političke i tehnokratske elite. Političari vladaju na osnovi monopola moći, a tehnokrati zauzimaju sve istaknutije mjesto u društvu na bazi stručnog znanja i tehničke kompetencije. Ideali i norme nove tehnokratske inteligencije razlikuju se od normi i ideala privatnih vlasnika i menagera, od dominacije privatnog interesa koji je vodio stvaranju »poslovne civilizacije«.

VII

Teorijskim postavkama D. Bella o kraju ideologije i o postindustrijskom društvu mogu se staviti brojne primjedbe. Njegov napor u koncipiranju novog nekapitalističkog i antisocijalističkog društva nije uspio i pored vrlo zanimljivih zapažanja i obilne građe koju je prikupio. U svojim osnovnim postavkama on ostaje unutar granica zapadnog kapitalističkog svijeta. Bitni društveni odnosi nisu promijenjeni. Neravnopravan položaj proizvođača i podređen položaj građana ostaju. U njegovu konceptu prepoznajemo u nešto uljepšanom obliku kapitalističke društvene odnose i građanski način života. Prihvaća se status quo industrijski najrazvijenijih kapitalističkih zemalja, ali bez negativnih posljedica koje ono nužno i svakodnevno rađa. Tako bismo dobili kapitalističko društvo bez kapitalista. Postindustrijsko društvo jest razvijenije društvo, ali nije bitno novo društvo. Uzalud je u takvu društvu proklamirati kraj ideološke borbe, kad ostaju objektivne klasne suprotnosti. Ono što antiaideolozi mogu postići, to nije kraj ideologije, već samo zamjena jedne ideje drugom idejnom formulom. *Očito je da su oni učenjaci koji zagovaraju kraj ideologije zapravo u visokom stupnju ideološki opredijeljeni ljudi. Oni žele stare odnose u novom ruhu. Oni žele pasivni odnos građana prema značajnim pitanjima javnog života.* To je dosta vješt pokušaj da se građani odvrate od upletanja u političku sferu, da okrenu leđa neriješenim društvenim pitanjima i usmjere se na vlastite privatne probleme tražeći zadovoljstvo u svojoj struci i mir u svom privatnom svijetu.

Problem nije prvenstveno u tome da se međusobno suprotstave oni koji su se ideološki opredijelili i oni koji se nisu opredijelili ili se ne žele svjesno

IDEOLOGIJA I POSTINDUSTRIJSKO DRUŠTVO

opredijeliti. Idejno neopredijeljeni uvijek su na neki način ipak opredijeljeni ljudi. *Osnovno je za što se netko u konkretnom društvu opredijeljuje, i koliko ozbiljno to čini.*

Dušan Zubrinčić

END OF IDEOLOGY AND POSTINDUSTRIAL SOCIETY

(S u m m a r y)

A number of concepts about the end of ideology, especially about the end of socialism, were worked out in the West at the middle of this century. The author, first of all, brings out attitudes of the American sociologist Daniel Bell about the end of ideology from 1967, and about the postindustrial society from 1974. According to Bell, the ideologies of liberalism and socialism have become non — adequate and unconvincing, because of the successful development of western capitalism, and because of deformations in the development of socialism in the East. New ideologies of nationalism and industrialization appear in Asia and Africa. D. Bell says that USA postindustrial society on scientific basis appears after the World War II. New society is characterized by »intelektual« technology. Businessmen lose their prestige, the role of managers is lessened, capitalists disappear and a number of intellectual workers increases and they dominate more and more.

The author is of the opinion that D. Bell has not succeeded in his efforts to conceive the new non-capitalist and non-socialist society, in spite of this rather interesting observations and the abundant material that has been gathered. His two attitudes still make him remain within the limits of the existing west capitalist world. Essential social relationships remain unchanged. Postindustrial society is the more developed society, but is not basically the new society. It is a capitalist society without capitalists. Since the objective class differences are still present, the end of ideology is proclaimed in vain. Those scientists who defend the end of ideology are, in fact, to a very high degree, ideologically orientated people. That applies to Bell too.

Translated by *Biserka Cesarec*